

CLAUDE CAHEN:

NÉHÁNY SZÓ A MUSZLIM VILÁG KERESKEDELMÉNEK HANYATLÁSÁRÓL A KÖZÉPKOR VÉGÉN

(Studies in the Economic History of Middle East, ed. M.A. COOK, London, Oxford University Press, 1970. 31–36.)

Bármilyen is volt az árugazdaság tér és idő szerint változó helye a középkori muszlim világban,¹ bizonyos, hogy a korai középkorban – ha összehasonlítjuk Európával – az jellemzi. A késő középkorban viszont,² és még inkább a modern időkben, Európa az, amely előnyre tesz szert és egyre jobban felülmúlja a muszlim világot. Gyakran teszik fel a kérdést, mik lehettek e fordulat okai. Anélkül, hogy túllépném a számomra megszabott időt, néhány gondolatot vetek fel a témával kapcsolatban.

Meghatározásánál fogva az árugazdaság nem tanulmányozható egyetlen zárt területen belül,³ anélkül, hogy utalnánk arra, ami körülveszi. Ami a muszlim területet illeti, megállapíthatjuk egyfelől, hogy azok a jelenségek, amelyek érintik, közesek más társadalmakéval, másfelől, hogy ezek nem egyedül belső fejlődésnek köszönhetőek, hanem a körülötte végbemenő fejlődés visszahatásainak is. Anélkül, hogy elmennénk a Távol-Keletig, ugyanaz a hanyatlás sújtotta Bizáncot,⁴ majd magát a nyugati mediterráneumot, amely nem tudja időben megváltoztatni gazdaságát: a modern gazdaság központja többé nem Velencében vagy Firenzében, hanem Északnyugat-Európában lesz.⁵ Tehát egy egész rendszer hanyatlik le, melynek a muszlim világ csupán egy része, még akkor is, ha ez a rész néhány eredeti vonással rendelkezik. És másfelől, bármik is voltak e muszlim világ gyengeségének belső okai, ezeket súlyosbította maga az európai túlsúly, ami visszafejlesztette a nem modernizált országok gazdaságát arról a szintről, amelyen önmagától megmaradt volna.⁶ Ebből a szempontból a valódi probléma nem annyira a Kelet hanyatlása, mint inkább a Nyugat fellendülése;⁷ és a Kelettel foglalkozó történész számára az alapvető kérdés annak megismerése, miként lehetséges az, hogy egy adott periódusban – a középkor végén, a modern idők kezdetén⁸ – ellenkező irányú tendencia lép fel, ami annak köszönhető, hogy Európa első lépéseit a Kelet többé nem tudta követni.

Gyakran mondják, hogy a fő eseményt, ami maga után vonta a muszlim gazdaság hanyatlását, a nagy földrajzi felfedezések jelentik. Amerika fel-

fedezése, aminek gazdasági hatásai csak a 16. század közepe felé váltak érezhetővé, természetesen kívül esett a muszlim világ lehetséges reakcióinak területén. De a Jóreménység fokánál átvezető út felfedezése, ha közelebbről megnézzük, sokkal inkább a dráma utolsó felvonásának, mint előjátékának tűnik.⁹ Mert végül is hogyan van az, hogy Egyiptom, amely úgy helyezkedett el, mint korábban, az indiai-óceáni portugál expanziót nem volt képes sem katonailag¹⁰ elhárítani, sem gazdaságilag semlegesíteni? E tekintetben Vasco de Gama és követőinek vállalkozásai, mielőtt súlyosbítanák, csak felfedik a benne már korábban meglévő gyengeséget.¹¹ Ennek a gyengeségnek a megértésére kell törekednünk.

Az iszlám világ igen kiterjedt, és őszintén szólva, ha a 15. századig kelt is bizonyos illúziót az Egyiptomon keresztül bonyolódó kereskedelmi tevékenység, a muszlim országok többsége gazdaságilag már e dátum előtt meggyengült.¹² Az iszlám vallásnak és jognak ebben nincs semmiféle szerepe.¹³ Bizonyos alkalmi okok szerepet játszottak – ezeket azonban nem szabad sem eltúlozni, sem alábecsülni: a relatív bányaszegénység; bizonyos teleprétegek kimerülése¹⁴ egy olyan korban, amelyben Európa felfedezi a sajátjait, de amelyben a szükségletek mértéke mégis alacsony marad; a Fekete Pestis és más járványok, amelyek ugyanakkor nem kevésbé érintették Európát,¹⁵ a belső inváziók, mint a Banú Hilál Észak-Afrikában, vagy a kívülről jövők, mint az ázsiai mongolok jóval nagyobb méretű inváziója – ezek az inváziók többé-kevésbé közvetlenül lerombolták a mezőgazdaságot és bizonyos városokat, mindazonáltal, mielőtt súlyosbították volna, inkább felszínre hozták a gyengeségeket:¹⁶ a muszlim világ semmiképpen sem képez egységes piacot, és Közép-Ázsia leromlásának¹⁷ egyáltalán nem kellett sújtania Egyiptomot. Nehéz meghatározni az egyes összetevők hatását; ezeknek az kölcsönzött viszonylagos fontosságát, hogy az adott pillanatban kihangsúlyozhatták a Kelet eltolódását Nyugathoz viszonyítva, és ennek következtében sokkal inkább megnehezítették a konkurrenciát és a kiegyenlítést; de nem szabad elfelejteni, hogy a 14–15. században Európa maga is válságban volt.

Különösen Egyiptomban és másutt, hivatkozni lehet társadalmi okokra, a katonai arisztokrácia állam feletti uralmára, amely egyfelől részt vett a gazdaság különböző formáiban, másrészt viszont, ha a legkisebb szükség felmerült, kényszerítő intézkedéseket tett, amelyek összeegyeztethetetlenek voltak a gazdaság érdekeivel.¹⁸ De azonkívül, hogy az éfféle politikai rendszerek megmutatják az áru gazdaság korlátait, az államok interferenciája, amit a kereskedő osztály nem uralt, hasonlóképpen okozta már a Fekete Pestis előtt az itáliai pénzvillám csődjét.¹⁹

Anélkül, hogy bármiféle kizárólagosságot sugallnék, helyénvaló felde-
riteni annak a viszonylagos gyengeségnek az elemeit, amelyek magában az
árugazdaság struktúrájában fennállhatnak.²⁰ A sommás felsorolás helyett
inkább megpróbálok két tényezőről beszélni, amelyek számomra bizonyos
jelentőséggel bírnak, s amelyeket eddig nem domborítottak ki kellőképpen.

A muszlim világ kereskedői az egész középkor folyamán Kelet-Euró-
pától Kínáig és az Indiai-óceán egész térségében keresték azokat a terméke-
ket, amelyekre máshol folytatott kereskedelmükhöz vagy fogyasztásukhoz
volt szükségük. Ugyanazok a közel-keletiek, és ezúttal a bizánciak is, mielőtt
valamiképpen kényszerültek volna arra, túl korán hagyták, hogy az itáliaiak
biztosítsák maguknak a földközi-tengeri szállítások quasi-monopóliumát.
Nem vizsgálhatom meg itt egy ilyen kontraszt indítékait,²¹ amelyről úgy
tűnhetett, pillanatnyilag bizonyos pénzügyi előnyöket biztosít,²² elég arra
utalni, hogy ez – szemben Európával – részben passzív magatartáshoz veze-
tett akkor, amikor a konkurrencia nehézségei az összes kezdeményező ener-
gia kibontakoztatását követelték volna meg. És természetesen – bár csak
jóval később –, a Jóreménység fokánál átvezető út felfedezésének egyide-
jűleg le kellett rombolnia a rendszer mindkét ágát.

Azt hiszem ugyanakkor vannak még mélyebb okok is. A muszlim kö-
zépkor árugazdasága, hasonlóan az antikvitáshoz, elsősorban üzérkedő és
szerző gazdaság volt. A spekulációról azt mondanám el, hogy a kereskedők
tudatos célja az volt, hogy valahol alacsony áron vásárolják fel a termékeket,
amiket azután másutt nagy haszonkulccsal tudnak továbbadni.²³ A szerző
gazdaságról azt szeretném mondani, hogy az államok, valamint a kereskede-
lem javait fogyasztó arisztokrácia célja az volt, hogy a hatalmuk vagy a jólét
elemeit megszerezzék, amennyiben saját országaikban azokhoz nem juthat-
tak hozzá, s nem az, hogy termékeket bocsássanak áruba. Természetesen
az árucikkek megszerzése érdekében, ha nincs rá elegendő pénzeszköz, kom-
penzálásképpen a hazai gazdaság termékeit kell értékesíteni; de a muszlim vi-
lág, amely hosszú időn át pénzben élte, nem fordított különösebb fi-
gyelmet a dolgoknak erre az aspektusára. Mindenesetre a belső termelés ki-
áramlása soha nem jelentkezett úgy, mint amit magáért valónak tekintettek,
és gyakran elbátortalanították²⁴ mint olyat, ami megfosztja az államot
presztizsének tanúbizonyságaitól, vagy – tekintettel a termelékenység
technikai korlátaira – azoktól a készletektől, amelyek nélkülözhetetlenek
alattvalói szükségleteihez. Az az eszme, hogy termékfölsőlegre épülő keres-
kedelmet fejlesszenek ki abból a célból, hogy biztosítsák vagy fokozzák a
munkát és a termelők erőforrásait, vagy egyszerűen azért, hogy egyensúly-

ban tartásuk kereskedelmi értékben a kivitelt és behozatalt, ez az eszme, – amely alapvető minden modern állam számára, – valószínűleg soha nem hatott át egyetlen középkori közel-keleti államot sem,²⁵ mivel azon a szinten, ahol álltak, a belső értékesítés lehetőségei leggyakrabban felülmúlták a termelés lehetőségeit,²⁶ mégpedig azzal a reciprok eredménnyel, hogy a termelést nem bátorították technikai színvonalának és termelékenységének túlhaladására.

De ki tudhatja, talán Nyugat-Európa is alig törekedett tudatosan arra, hogy végigvigye ezt a fordulatot. Először bizonyára ő is arra gondolt, hogy többet vásároljon mint eladjon; de pénzügyileg olyannyira kedvezőtlen helyzetben volt, hogy bár célja az importálás maradt, gyakorlatilag arra kényszerült, hogy súlyt fektessen a rendelkezésére álló áruk exportálására, azok termelésére és saját erejéből történő szállítására. A középkor derekán az egyiptomi kereskedelem még egészséges teret engedett termékei eladásának, de a középkor végén a hajdanában textiliparáról nevezetes Egyiptomot elárasszították a flamand és a firenzei ipar szövetei,²⁷ nem beszélve a fegyverek és egyéb cikkek importjáról. A kereskedelem itt ezután nem volt más, mint passzív asszisztencia annál a cserénél, amely saját területén bonyolódott a távol-keleti és a nyugati tranzitárúk között. Hasonló volt a mongol birodalom kereskedelmének már majd két évszázados példája, amelyben az itáliaiak részvételének nem kell illúziókat keltenie,²⁸ s amely semmiképpen sem volt állandó: áthaladt az országon és nem tartozott hozzá. Bizonyos, hogy a Távol-Kelet importőrei még pénzügyi haszonra és saját nyereségre tehettek szert a 15. század végén Egyiptomban; de ekkor történik a portugál felfedezés, s mivel a tranzit volt minden, minden összeomlik egy nap alatt. Tudom, hogy az újkorban újjászerveződik egy „levantei kereskedelem”, de most már az európai szupremácia keretei között²⁹, és túl későn ahhoz, hogy a Levante bármiféle valódi hasznot húzott volna belőle. Ha a nagy földrajzi felfedezések nem lettek volna, a hanyatlás sokkal lassabban és tán kevésbé teljesen következett volna be; de nem kétséges, hogy már ezek előtt mélyrehatóan megkezdődött, s az eredmény nagyjából ugyanaz lett volna.

Jegyzetek

1. Óvakodni kell egy bizonyos romanticizmustól, amely hajlamos a világot szüntelenül bejáró muszlim kereskedők flottáit vagy karavánjait látni csak. Valószínűleg majdnem mindenütt a föld marad a gazdagság alapvető forrása, és a kereskedelem nem uralkodik a gazdaság minden területén. De az árugazdaság fontossága nyilvánvaló, ha összehasonlítjuk a muszlim társadalmat azokkal, amelyek őt térben és időben körülveszik.

2. Nehéz és tárgyunk szempontjából eléggé érdektelen lenne meghatározni egy olyan kronológiát, amely nemcsak a területek, hanem a figyelembe vett tényezők szerint is különbözne. Nincsenek statisztikáink, és ez arra kísértene, hogy bizonyos szubjektívizmusba tévedjünk. Ugyanakkor nem kell túlzásba vinni az idővel szembeni közömbösséget, és általában tanulságos aláhúzni a szinkretizmusokat a különböző természetű tények között éppen úgy, mint az eltérő gazdasági területek között.
3. Az iszlám területe nem mentes e szabály alól: viszonylag hasonló territóriumok csoportjából áll, amelynek külkereskedelme mindig nagyobb fontosságú, mint belkereskedelme, ha ugyan felül nem múlja volumenben.
4. Már jóval azelőtt, hogy a törökök meghódították, amit e hanyatlás elősegített. A válság előjelei a 11. századra mennek vissza, azaz arra a korszakra, amelyre a muszlim hanyatlás is. Igaz, részben véletlen folytán, 1082-ben írták alá a bizánci flotta kapitulációjáról szóló aktát Velence előtt; ez nem lett volna ilyen meghatározó, ha csupán ezek lettek volna az okok.
5. A kereskedelmi tengelyek eltolódása azzal fejeződik be, hogy majd Genovának is kárt okoz, de ez utóbbi egy bizonyos ideig még meg fogja őrizni pénzügyi hatalmát, mivel anyagi részesedést vállal a nyugati országok új vállalkozásaiban, beleértve magukat a nagy felfedezéseket is; így vagy úgy, sorsa Velencénél kevésbé kizárólagosan volt összekötve a Keletével, és Velencével ellentétben más dolgot keresett.
6. Módszertani hiba tehát – hogy ezúttal másról ne essék szó – a középkori közel-keletiek gazdasági viselkedéséről aszerint ítélni, amit ezekről az attitűdökről jelenkori, vagy újabb gazdaságuk hagyományos szektorából megállapíthatunk.
7. Módszertanilag természetesen sokkal könnyebb a nyugaton végbement fejlődést és annak okait, mint a keleti fejlődés hiányát és annak okait tanulmányozni.
8. Van ugyan eltolódás az oszmán birodalom, vagy legalábbis központi tartományai javára, de lehet, hogy csak azért, mert az erőviszonyok megengedték, hogy oda összpontosítsák a másutt megmaradt gazdasági aktivitást. Az új hatalom éppen úgy nem tudta megőrizni az iszlám Indiai-óceán feletti uralmát, mint a mamlúk Egyiptom.
9. Nem tehetünk ugyanakkor szemrehányást a nyugati muszlimoknak, hogy miért nem valósították meg ezt a felfedezést, amikor még ők voltak a tenger urai. Ők felderítették Afrika észak-nyugati partvidékét, de semmiféle gazdasági indítékuk nem volt ahhoz, hogy megpróbálják más irányba fordítani keleti hittedstvéreiket. Nem kell eltúlozni a politikai-vallási ellentétek gazdasági jelentőségét.
10. Kitűnően ismerteti a kérdést D. Ayalen: *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom* (London, 1956) c. könyvében.
11. Egy sajátos pontot illetően: a Vasco de Gama-t segítő jemeni révkalauz, Ibn Māǧīd viselkedése az adeni tengerészeknek az egyiptomi monopolisztikus törekvésekkel szembeni ellenállásából ered. Arra gondoltak, hogy ők lehetnek az új kereskedelmi út közvetítői és haszonélvezői.
12. A muszlim Ázsiát egyebek között az szegényítette el, hogy megnőtt az egyiptomi konkurrencia az indiai-óceáni – földközi-tengeri tranzit-forgalomban. Észak-Afrikát pedig egyebek közt az, hogy az itáliaiak és ibériaiak növekvő mértékben részesednek a szudáni arany megszerzésében.
13. Ami a vallást illeti, ezt az utóbbi időben határozottan leszögezte Maxim Rodinson:

- Islam et Capitalisme* (Paris, 1966) c. könyvében. Meg kell jegyezni, még ha akar-nak is látni az iszlámban fatalista vonást (amely ebben az értelemben nem fejlődött ki, csak amikor a modern időkben bizonyos „fatalitás” nehezedett az iszlámra), a kálvinista protestantizmusnál fatalistább vallás nem létezett, amelynek ugyanakkor vitathatatlan szerepe van a kapitalizmus fellendülésében. Ami a jogot illeti, az iszlám jog néhány pontban előbbre tartott mint a római, bizánci és a kora középkori európai jog; ld. például A. Udovitch: *At the Origins of the Western Commenda 'Speculum*, 37, 1962. Viszont azt mondják, a késő középkori itáliai commenda előbbre tartott az iszláménál abban, hogy azt árukra is köthették és nemcsak pénzben. De azonkívül, hogy ténylegesen ismerünk példákat árukra vonatkozó muszlim commendákról (ld. H.R. Idris, *JESHO*, IV, 1961.), a szembeállítás sokkal inkább formális mint reális. A muszlim szerződés pénzürtékben köti ki az előleget, figyelembe véve a visszaadandó összeg meghatározásának gondját, de ha az előleget ténylegesen készpénzben nyújtották is, a távolsági kereskedő annak egy részét általában nyomban áruban realizálta. És bár az itáliai aktákban az előleget gyakran áruban állapították meg (de nem mindig), annak értékét mindig meghatározták; tehát gyakorlatilag az előbbi esethez értünk vissza.
14. Különösen Nubia aranytelepei, amelyek gyakorlatilag már a 12. század végétől ki-merültek; Egyiptomban a timsót kellett vagy csökkenteni, vagy összehasonlítva ke-veésbé jövedelmezően kitermelni; Egyiptomnak mindig importálnia kellett a vasat.
  15. Ld. Lopez, Miskimin és Udovitch erre vonatkozó közleményeit.
  16. A Banu Hilál szerepét Észak-Afrika lerombolásában két cikkben tárgyalta J. Poncet (*Cahiers de Tunisie*, 1954 és *Annales (Economies, Sociétés, Civilizations)*, 1967); ld. az én megjegyzéseimet: *JESHO* XI, 1968. 130–133. A mongolokat illetően ép-pen úgy mint az előbbieket minden esetben különbséget kell tenni magának az invázióknak a körülményei és a létrejövő társadalomban később elfoglalt gazdasá-gi-társadalmi hely között.
  17. Nehezen vitatható, de nehezen datálható és határozható meg pontosan; a timurida birodalom kialakulása mesterségesen hozza vissza oda az aktivitás bizonyos formáit.
  18. E tekintetben újabban nagyon találóan elemezte a helyzetet I.M. Lapidus: *Muslim Cities in the later Middle Ages*, Cambridge Mass., 1967.
  19. Egyebek között például az, hogy háborújukat követően a francia és az angol kor-mány leállt a fizetésekkel a firenzei Bardi és Peruzzi bankházak számára.
  20. Ez a kérdés képezte tárgyát a párizsi egyetem Institut d'Études Islamiques-jában 1962-ben rendezett vitáknak; sajnós a jegyzőkönyvet csak belső használatra osztot-ták szét.
  21. Erről már beszéltem röviden a *Quelques problèmes concernant l'expansion écono-mique musulmane au Moyen Age* c. közleményemben (in: *L'Occidente e l'Islam nell'alto Medioevo*, Settimane di studio del centro italiano sull'alto Medioevo, XII, Spolète 1965, főleg 423. skk.). Maurice Lombard: *Le Navire, Travaux du Deuxième Colloque International d'Histoire Maritime* 1957-ben (az *Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane VII–XIIe siècles* c. cikkben) hangsúlyoz-ta a hajóépítéshez szükséges fa növekvő elégtelenségét a Mediterráneum muszlim országaiban; bár az érv figyelmet érdemel, jelentősége csupán korlátozott lehet, tekintettel a szükségletek, a lehetséges ellátás szerény mértékére Kis-Ázsiában és a keresztény országokban, s főleg – egyfelől – Bizánc egyidejű hanyatlásának tényé-

- re és másfelől – legalábbis bizonyos periódusokban – a tengeri kalózkodás folyamatosságára.
22. És presztizsből. A „barbároknak” el kell jönniük, hogy helyben tapasztalják a Császári Város gazdagságát, mondták Bizáncban. És azonkívül okosabb, ha ők jönnek megfizetni a vámilletékeket és helyben elköltik azt a pénzt, amit keresnek, ahelyett, hogy a mieinket küldenénk el, hogy ugyanazt csinálják náluk.
  23. Ez éppen olyan kitűnően megfogalmazódott Abū'l-Faḍl al-Dimašqī (fāṭimida korszak és terület) *Mahāsin at-tiğāra*-jában, mint a *Tabaṣṣur fī t-tiğāra*-ban, amit (tévesen) tulajdonítanak Ğaḥiż-nak (Ábbászida Irak). Ez a „raison d'être”-je azoknak a leveleknek, amelyeket a Geniza által ismert zsidó kereskedők, valamint az olasz kereskedők írnak stb. A Tengerész Szinbád sem tett semmi mást...
  24. Ez ékesszólóan kiderül az al-Maḥzūmī Minhāğ-ában (Egyiptom, 13. század) tanulmányozott rendszabályokból. Ld. *Douanes et Commerce dans les ports méditerranéens de l'Égypte médiévale: JESHO*, VII, 1964, főlcg 262. skk.
  25. Természetesen nem állítom, hogy ne lett volna egyetlen külföldi vevőkörrel rendelkező ipar vagy termék sem, így például timnisi textilipar, amely úgy tűnik, szabályosan exportált Konstantinápolynak; de ez kivételes eset marad.
  26. Az élelem tekintetében az éhínségtől való félelem uralkodott.
  27. Igaz, a nyugatiak még pénzt hoznak be, de azért, hogy a tranzitáruk vásárlását finanszírozzák; és ez a pénz lesz forgalomban ekkor az egész Keleten, amitől a belső pénzverés tönkremegy, ami azt jelenti, hogy a kereskedelmi kör egészét tekintve, az itáliaiak elegendő nemesfémre tesznek szert saját kereskedelmi terük túlhaladásához.
  28. Ez a részvétel, ha a kereskedelemre vetítjük azokat a bizonyítékokat, amelyekhez hasonlókkal a korábbi időből nem rendelkezünk, azzal a kockázattal jár, hogy illúziókat kelthet: ezek önmagukban nem elegendőek annak megállapításához, hogy a kereskedelem, néhány kézen átmenve, növekedett volna volumenben, s hogy a közvetítő népségek több hasznot húztak volna belőle. Ugyanakkor vannak olyan esetek, amikor a kereskedelem fejlődése az arisztokrácia szükségletei érdekében kompenzálja a belső termelés hanyatlását, vagy amikor ezzel ellentétesen kárt okozhat ennek a termelésnek.
  29. Az északnyugat-európaiak kezén, és főleg a „koloniális” típusban, az elsődleges anyagok megvásárlásáért.

Fodor Pál fordítása